

VÁLLALKOZÓI VAGY ALKALMAZOTTI MENTALITÁS Mérnökök a nyolcvanas években

Csaknem másfél évtizeddel ezelőtt 1980-ban három mérnök-évjáratot kerestek meg kérdezőbiztosaink egy vaskos kérdőívvel, hogy személyes és munkahelyi életútjukról tájékozódjanak. A populáció 1953-ban, 1963-ban és 1973-ban a Budapesti Műszaki Egyetem nappali tagozatán végzett férfiakból állt. 1988-ban merült fel az újrakérdés gondolata, hiszen a minta szinte kínálta magát egy longitudinális vizsgálatra. Ráadásul az újabb vizsgálódásoknak különleges aktualitást adott a korabeli politikai válsághangulat, a rendszer megingásának és egy nagyobb változás szükségességének felismerése és tömeges igénye. A folytatás mellett szólt az is, hogy az 1980-as vizsgálatban viszonylag kevés gondot fordítottunk direkt politikai-ideológiai attitűdök kérdésére, ezért kevés alapunk volt a mérnökök nézetrendszereinek bemutatására.

A nyolcvanas évek végén az eredeti mintában szereplő háromból már csak két évjáratot kérdeztünk meg¹, mivel a legidősebbek körében tíz évvel korábban is akadt nyugdíjas, 1990-re a kohorsz — lévén 1930-as születésű — éppen elérte a nyugdíjas korhatárt, így a munkahelyi életút újabb állomásai szempontjából a megkérdezésük értelmetlennek tűnt.

A vállalkozói mentalitás 40 évnyi kényszerszünet után aligha támad fel az emberekben egyik pillanatról a másikra. A lehetőségek felismerésén, a kockázatvállalási hajlandóságon túl az első lépés megtételét az alkalmazotti lét paraméterei is befolyásolják. E paraméterek között fontos szerepet játszik az alkalmazottként megszerezhető jövedelem abszolút és az igényszintekhez mért relatív nagysága. Tanulmányunk először röviden nyomon követi a mérnökjövedelmek és a jövedelmekkel való elégedettség változásait. Majd bemutatja a vállalkozással kapcsolatos attitűdök már 1980-ban látható jeleit és a következő 10 év alatt tapasztalható módosulásokat. A tanulmány az említettekhez erősebben-gyengébben kapcsolható politikai értékvalasztlások, nézetrendszerek felvázolásával zárul.

A jövedelmek alakulása

Egészen a kilencvenes évekig a diplomások körében végzett csaknem valamennyi vizsgálat azt mutatta, hogy az adott értelmiségi csoportot foglalkoztató munkahelystruktúra különböző szempontok (pl. a jövedelem, a munkahelyi mobilitás, a karrieresélyek stb.) szerint meglehetősen szigorú presztízs-hierarchiába rendezhető. Ugyanakkor sejtettük, hogy a mérnökök esetében nem könnyű valamiféle átütően hiteles vagy maradandó presztízs-rangsort találni az őket foglalkoztató munkahelystruktúrán belül. Részint, mert nincsenek megfelelően feldolgozott ágazattörténetek, részint, mert — ahogyan ezt Révész András egyik tanulmányában kifejti — a mérnöki

munka olyannyira heterogén, hogy már a definíciója is komoly nehézségekbe ütközik (Révész 1978). Ily módon a foglalkoztató terep a szakmai specifikáció mellett (kar, szak, szakágazat stb.) a munka jellegével (tervezés, kutatás, oktatás, fejlesztés, termelésirányítás, műszaki ellenőrzés, szervezés, kivitelezés stb.) és külsődleges tényezőkkel (területi, ágazati, hierarchikus stb. paraméterekkel) is minősít. Mindezek ellenére feltételeztük, hogy a munkahely típusa — azaz hogy a felsőoktatásban, a kutatásban, az iparban stb. dolgozik-e valaki — erősen befolyásolja a végzett munka társadalmi megítélését, presztízsét. A kutatás első fázisában, 1980-ban ez a gondolatmenet elfogadható volt, hiszen a mérnöki munka említett sokfélesége e kapcsolat meglétét csak mint hipotézist engedte meg ugyan, mégis gyanakodtunk arra, hogy a jövedelmek nagysága szerint rendezett intézménytípusok egyben jelzéssel szolgálhatnak a mérnöki munkaerőpiacon belüli presztízs-viszonyokról is. Feltételeztük, hogy egyéb presztízs-alkotó tényezők, a hierarchikus és kompetens hatalom, a tudás tekintélyt sugárzó szerepe stb. is belejátszanak majd eme rangsor alakulásába és megszilárdulásába. Presztízs-alkotónak tekintettük az intézménytípusok különböző formális és informális szempontok szerint központilag preferált vagy diszpreferált voltát is, továbbá a jövedelemkínálati stratégiákat (azt ti. hogy milyen a havi fix fizetések és a munkahelyen kapott egyéb juttatások aránya, vagyis milyen külső jövedelemszerzési lehetőségeket biztosít az itt dolgozók számára az alkalmazó cég szakmai tekintélye). 1980-ban feltételezésünket igazolták is az adatok: a jövedelmek nagysága szerint rendezett intézménytípusok más összefüggésekben is ezt a hierarchiát mutatták (pl. a mobilitási irányultság, a munkahely nyújtotta előnyök halmozott megléte, illetve hiánya stb.). Íme a presztízs-rangsor 1980-ban: felsőoktatás, kutatás, államigazgatás, építőipar, egyéb ágazat², ipar. Tíz évvel később ezt a masszívnak tetsző hierarchiát erősen megkérdőjelezte az, hogy az említett paraméterek mentén talált eltérések nem mutattak már konzisztens kapcsolatot a munkahely jellegével.

Egy másik ilyen, minden vizsgálatban ismétlődő jelenség az, hogy az életkor magyarázó szerepe igen erős, továbbá a beosztás is fontos prediktor az egyes diplomás csoportok jövedelmeinél. Ezt 1980-ban a mi vizsgálati adataink is alátámasztották: a kohorszok közötti markáns jövedelemkülönbségek mint életkori különbségek jelentek meg (10–10 év az évjáratok között), valamint a beosztás egy-egy kohorszon belül is jelentős eltéréseket okozott. Nem így a második kérdéskör.

1. A havi fizetés változásai

Tíz év alatt az idősebbek havi fizetése közel négyszeresére, a fiatalabbaké közel ötszörösére növekedett. A KSH adatai szerint ugyanezen idő alatt a (bruttó) átlagbérek növekménye 2,3-szeres, tehát jóval kisebb, mint a mérnököké (KSH 1981: 172; 1991: 29)

Feltételezésünk szerint ez a gyorsabb bérnövekedés nem független attól a tömegkommunikációs kampánytól, mely a hetvenes évek végén kezdődött a mérnökök

tarthatatlan jövedelmi helyzetével, alulfoglalkoztatásával, presztízsvesztésével stb. kapcsolatosan. Talán ennek a kampánynak köszönhetően, a műszakiak az első diplomás szakmai réteg, amelyik meglehetősen korán és sikerrel artikulálta érdekeit a MTESZ-en, majd a kamarákon keresztül.

A havi fizetésekben a két évjárat közötti jelentős különbség az eltelt tíz év alatt lényegében megszűnt. Tetemesen megnőttek viszont a havi fizetésben mutatkozó egyenlőtlenségek: a relatív szórás a kohorszok sorrendjében 82, illetve 115 százalék (10 évvel ezelőtt mindössze 17, illetve 21% volt).

Szertefoszlott a munkáltatói tipológia munkabér-meghatározó szerepe is. Úgy tűnik, hogy a miniszteriális és egyéb közigazgatási szerveknél a mérnökök vagy elvesztették korábbi jó pozícióikat, vagy a korábban kiemelkedő fizetésük kevésbé erőteljesen növekedett, mindenesetre a költségvetési szervezetekben dolgozók számára a vizsgált tíz év a havi fizetések szempontjából igen kedvezőtlenül alakult, ezen belül is aggasztóan rosszra vált a helyzet a felsőoktatásban.

1980-ban a havi fizetések szóródását legerősebben a beosztás magyarázta, napjainkban a beosztási fokozatban való előrehaladás korántsem jelenti a fizetésnövelés leghatékonyabb stratégiáját.

2. A fizetésen kívüli jövedelmek változásai

Tíz év alatt jelentősen nőtt azoknak az aránya, akik nem jutnak számottevő (bevallásra érdemes?) mellékkeresethez. 1980-ban a két évjáratnak még mindössze 2–2 százaléka tartozott e kategóriába, 1990-ben már 39, illetve 33 százaléka. Nem mernénk egyértelműen állítani, hogy valóban ilyen súlyosan megromlott a fizetésen kívüli jövedelmekhez jutás esélye, inkább más tényezőkre gyanakodhatunk. A második, 1989-es kérdéses előtt megajánlott próbavizsgálatok tapasztalatai azt mutatták, hogy a jövedelemre vonatkozó kérdéseket a mérnökök igencsak kényszeredetten fogadták. A részletes jövedelemre vonatkozó — az 1980-as kérdőív kérdésblokkját megismétlő — információkérés meglehetősen magas arányú válaszhíányt eredményezett, így veszélyeztette az adatok összehasonlíthatóságát. Ezért — egyebek mellett éppen a próbakérdésben megnyilatkozók javaslatára — a havi béren kívüli jövedelem nagyságáról kértünk csak adatot, az egyes jövedelemforrásokhoz tartozó forintösszegekről nem. Így azt tudjuk, hogy milyen tevékenységekkel tettek szert mellékkeresetre kérdezettjeink, azt azonban nem, hogy mennyit kerestek azokkal külön-külön. Mindent egybevetve nem balhiedelem az a sejtésünk, hogy a válaszadóknak 1990-ben több okuk volt a pluszjövedelmek alulbecslésére, mint 1980-ban.

Már 1980-ban is szembe tatáltuk magunkat az adózó állampolgár szegénylősségével. Történt ugyanis, hogy a néhány korabeli „maszek” — mintha csak összebe-szélt volna — zömmel 5 000 Ft jövedelmet vallott be. Pedig legalábbis sejthették, hogy nem az adóhivataltól jöttünk. Az adózás szelleme akkor még csak e csoport tagjait riogatta. Mellesleg ez a jövedelem alatta maradt a korabeli kohorsz-átlagok-

nak, elvileg tehát kifejezetten ráfizetéses vállalkozásnak tetszett maszeknak menni abban az időben.

10 év alatt az idősebbek mellékkeresete 1,6-szeresére nőtt, a fiatalabbaké 2,5-szeresére, vagyis a havi fizetéshez képest itt kevésbé dinamikus a (bevallott) növekedés. A mellékkeresetek között még az eddig látottnál is nagyobb mértékben megnőtt tíz év alatt a relatív szórás, bár kétségtelen, hogy a havi fizetéshez képest már 1980-ban is feltűnően magas volt.

Már 1980-ban is megfigyelhető volt, hogy a fiatalabbak a mesterségesen alacsonyan tartott havi fizetés kiegészítésére különböző forrásokból származó mellékkeresettel igyekeztek az összjövedelmet elfogadható(bb) szintre hozni. Ez teszi érthetővé, hogy sokkal gyakrabban néztek olyan megélhetést biztosító jövedelemforrás után, mely enyhén szólva távol állt a mérnöki végzettséget kívánó foglalatosságtól. Így például kétszer annyian végeztek fizikai munkát fizetésük kiegészítésére, mint az idősebbek, és ez az erősebb rákényszerülési tendencia megmaradt a nyolcvanas évek végére is. Meg kell jegyezni, hogy a '63-ban végzeteknél is nőtt a fizikai munkát vállalók aránya az elmúlt tíz év alatt, ami meglepő fordulat, ha arra gondolunk, hogy „meglett”, nyugdíjkorhatár felé járó korosztályról van szó. Míg 1980-ban az idősebbeknek mindössze 3 százaléka, a fiatalabbaknak pedig 6 százaléka vállalt fizikai munkát (is), hogy havi jövedelmét kiegészítse, tíz évvel később ezek az arányok 8, illetve 11 százalékra nőttek.

3. A jövedelemmel való elégedettség

A jövedelemmel kapcsolatos véleménykérdések feldolgozása két problémára szorítkozik: azt vizsgáltuk, hogy milyen a kapcsolat a jövedelemmel való elégedettség és a tényleges jövedelmi helyzet között, valamint megkíséreltük összevetni a tíz év alatti véleményváltozásokat az objektív helyzet megváltozásával.

Mind 1980-ban, mind 1990-ben arra kértük a mérnököket, hogy helyeznék el magukat egy, a társadalom anyagi viszonyait jelképező hétfokú létrán, ahol a legszegényebbek vannak legalul, és a leggazdagabbak legfelül. Az idősebbek mindkét időpontban kedvezőbben ítélik meg jövedelmi helyzetüket, mint a fiatalabbak. Ugyanakkor az idősebbek az eltelt tíz évet rosszabbodó, míg a fiatalabbak javuló helyzetként élik meg, ezáltal az 1990-es „átlaghelyezések” között már nincs szignifikáns eltérés. A fiatalok felzárkózását egyébként a jövedelmek elemzésekor is regisztrálhattuk, így az idősebb évjárat esetében nem tűnik megalapozatlannak a romló helyzetet tükröző közérzet. Ráadásul ötven felett az ember hajlamos számot vetni az életével, és keserűen tapasztalja, hogy nem sokra vitte. Ez különösen akkor fájdalmas, ha ezenközben nőnek a társadalomban a különbségek, feltűnőbb és egyre nő egy réteg, amely kifejezetten módosnak mondható. A társadalom anyagi-vagyoni polari-

zálódása a nyolcvanas években kezdett kifejezettebbé válni, a gazdagság–szegénység jelenléte irritálóan hatott azokra a középrétegekre, amelyek akkor még nem voltak ugyan közvetlenül kitéve a lesüllyedés veszélyének, de nem is tűnt reményteljesnek számukra a gyors felemelkedés vagy a szolid gyarapodás. Feltehetően e rétegek közé sorolhatók az idősebb mérnökök is, akik korábban láttak már szebb napokat és vonzóbb perspektívát, a nyolcvanas évek azonban többségüket már semmi jóval nem kecsegtette. Az 1963-ban végzett mérnökök nem elhanyagolható hányadát az ún. history made man-típusú, a közép-kelet-európai szocialista társadalmakban ismert mobilitási csatornák tették értelmiségivé. Ennek a mobilitásnak legfőbb jellemzője a származás alapján történő kiválogatódás, amely kiváltképpen az ötvenes években, erőteljes ideológiai–politikai offenzívával alátámasztva, fejlesztette ki és erősítette a származás jogán megkérdőjelezhetetlen védettség, és a sikeres egyetemi végzettség jogán a kiválasztottság élményét. Ehhez társultak egyéb társadalmi–történelmi körülmények azoknál a korosztályoknál, amelyek nagyjából 1963 körül kétszeresen is szakemberellátottsági vákuumba kerültek a mérnöki pályára. Az 1953-as júniusi politikai, gazdaságpolitikai fordulat egyik korrekciós intézkedéseként jelentékenyen csökkentették a műszaki egyetemekre felvettek létszámát, mely tudottan a feszített ütemű iparosítás sztálinista koncepciójának jegyében fogant. A képzési keretszám egészen 1963-ig visszatartott volt, azaz az 1963-ban pályára lépők munkahelyválasztási és karrieresélyei kifejezetten kedvezőnek mondhatók. A hatvanas évek elején–közepén az is mérnökhíányt eredményezett, hogy 1956 után a már végzeteknek tekintélyes hányada disszidált. A mi eredeti mintánkból akkor még csak az 1953-ban végzett kohorsz volt pályán, közülük csaknem minden ötödik (az abszolútóriumot szerzettek 17%-a) távozott külföldre. Az is a '63-ban végzettek „kezére dolgozott”, hogy az 1956 utáni konszolidációt követő „legfényesebb” éveket éppen a hatvanas évek közepétől szokás számítani, a mérnökök számára különlegesen jó helyzetet teremtettek a meginduló „második újjáépítés”, az első hosszú távú lakásépítési program, a mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatos háttéripari fejlesztések, az új gazdasági mechanizmus előkészületei stb., stb.

Az 1973-ban pályára lépő mérnököt már nem mérnökhíány, hanem túlkínálat fogadta. Ez részben a már pályán lévő nagyszámú évfáratoknak köszönhető, és nem utolsósorban az időközben létrehozott és kiterjedélyesedett főiskolai hálózatnak, mely ontotta — kiváltképpen az esti és a levelező tagozatokon — a műszaki diplomások seregeit. A korabeli — a hetvenes évek eleji — gazdasági helyzet jellemzésére elég felidézni az „olajválság begyűrűzését”, mely a hivatalos politika nyelvezetében eufémisztikus megfogalmazása volt a feltartóztathatatlanul meginduló recessziónak. Az érintettek politikai közérzetét felidézendő pedig elég 1968-ra utalnunk, amikor mint a „nagy generáció” képviselői egyetemi pályafutásukat kezdték, és a következő két évtizedre, amikor sohasem volt illúzióikat veszítve kellett kiábrándulniuk mindabból, ami iránt sohasem éreztek elkötelezettséget.

Ami a nyolcvanas évek közepét–végét illeti, a jogi-gazdasági környezet lassú, de mélyreható változásait elfedte a mindenre kiterjedő politikai válsághangulat. Pedig

ebben az időszakban született meg az átalakulási és a társasági törvény, hogy csak a két legkiemelkedőbb jogi szabályozási keretet említsük, mely szabaddá tette az utat a vállalkozások számára. A gazdaság liberalizálása főként a fiatalabb évjárat egy részét hozta helyzetbe. Ha az idősebb kohorszt „history made men”-nek neveztük, a fiatalabbakra a „family made men” jelző illik inkább. Exkluzívabb származásuk, ennek (is) köszönhető nyelvtudásuk, a valóság csiszolta realitásérzékük, a politikától való távolmaradásuk sajátos módja (passzív rezisztencia) mind-mind olyan iskola volt, ami a nyolcvanas évek új feltételeihez való alkalmazkodást segítette.

A relatív jövedelmi helyzet megítélésében a havi fizetés és nem a mellékkeresetek nagysága a meghatározó: minél magasabban helyezkedik el valaki a fizetési skálán, annál magasabbra helyezi magát a képzeletbeli társadalmi létrán. Ettől csupán a fiatalabbak 1990-es vélekedése tér el, számukra a második gazdaságban szerzett pénzeknek „történelmi jelentősége” van, hiszen már a pályakezdéstől így tudtak csak jól-rosszul felzárkózni idősebb pályatársaikhoz.

A két vizsgálati időpont között természetesen változott a jövedelmi helyzet megítélése is. Mindkét kohorsz durván harmadolódik a romló–változatlan–javuló dinamikát észlelő trichotómiában. Az idősebb évjáratban egyetlen szignifikáns összefüggés sincs a társadalmi létrán való önelhelyezés változása és az egyéb objektív paraméterek között, nem így a fiatalabbaknál. A '73-as kohorszban azok érezték emelkedőnek jövedelmi pozíciójukat, akik 1980 és 1990 között szánták rá magukat először munkahelyváltásra. Kedvezett az olyan mobilitás, amely nem-állami, sőt lehetőleg külföldi érdekeltségű (tehát szövetkezeti, maszek, bt, rt stb.) cégekhez vezetett, illetve az egészen kis létszámú munkáltató. Összegezve azt mondhatjuk, hogy az idősebbeknél a kereseti létrán való önelhelyezés különbsége olyan közérzeti tényező, melynek nincs kimutatható kapcsolata a kohorsz objektív helyzete szerinti belső rétegzettségével, illetve helyzetváltoztatásainak irányával. Ezzel ellentétben a fiatalabbaknál nagyon is racionális okok húzódnak meg az önelhelyezések mögött: azok éltek meg emelkedésként a nyolcvanas éveket, akik valóban sikeres pályára álltak ez idő alatt, és azok süllyedésként, akik nem tudtak kellő időben váltani (az immobilok, a mamut-vállalatoknál dolgozók, az állami szektorban, ezen belül is a költségvetési szerveknél maradtak.)

A vállalkozói attitűd változásai

1. A szabadfoglalkozás elfogadása-elutasítása³

1980-ban jóformán senki nem volt legálisan szabadfoglalkozású, de az idősebbeknek körülbelül 30 százaléka, a fiatalabbaknak pedig 40 százaléka nyilatkozott úgy, hogy bármilyen körülmények között, illetve kedvező feltételek megléte esetén szívesen lenne az. Kifejezetten elzárkózott a vállalkozás gondolatától a kohorszok nagyobb-

bik hányada: 69, illetve 59 százalék. 1990-re alaposan megváltozott a kép. Egyrészt tetemesen megnőtt azoknak az aránya, akik ténylegesen is szabadfoglalkozásúnak vallották magukat teljes vagy részfoglalkozásban (35–45%). A vállalkozástól már csak 24, illetve 14 százalékuk zárkózott el kategorikusan, és jelentősen nőtt a vállalkozni akarók, de a feltételeket még mérlegelők aránya: 13, illetve 18 százalékról 41–41 százalékra. A „maradék” 10, illetve 16 százalék szívesen lenne szabadfoglalkozású.

A szabadfoglalkozás elfogadásával, illetve elutasításával kapcsolatos válaszokban tíz év alatt igen számottevő változások történtek:

*Akar(t)-e szabadfoglalkozású lenni?
Véleményváltozás 1980 és 1990 között*

	1963-as évjárat	1973-as évjárat
soha nem akart	20%	11%
akart, de már nem	4%	3%
nem akart, de már igen	49%	47%
mindig akart	27%	39%
(N = 100%)	(345)	(363)

Láthatóan a kohorszok lényegében elfeleződnek véleményváltoztatókra és véleményüket masszívan megtartókra. A két évjárat csak az attitűdjeiket megtartók között mutat statisztikailag is értékelhető eltérést: a fiatalabbak mindig nagyobb affinitást mutattak a vállalkozás iránt, mint az idősebbek. Ez összecseng a fiatalabb kohorsz újat kereséséről, a változások iránti fogékonyságáról mondottakkal. Mindkét évjáratnál azok a véleményváltoztatók vannak legtöbben, akik 1980 óta barátkoztak meg a vállalkozás gondolatával. Ez a tény is arra enged következtetni, hogy a nyolcvanas években valóban nagy horderejű gazdasági folyamatok rendezték át az emberek gondolkodását, mintegy előkészítve a piacgazdaságra való áttérést. A mérnökök tekintélyes része életkortól függetlenül felfigyelt az új lehetőségekre, és szívesen vállalta (volna), illetve ténylegesen is vállalta a hierarchikus- és egyéb kötöttségektől mentes, más kötöttségekkel viszont terhes szabadfoglalkozás áldásait és kockázatait.

2. A szabadfoglalkozás mellett és ellene szóló érvek

Mind 1980-ban, mind 1990-ben minősítették a mérnökök azokat az érveket, amelyek a szabadfoglalkozás mellett, illetve ellene szólnak. Az indoklások mindkét időpontban hasonló módon szerveződtek faktorstruktúrába. A vállalkozás lehetőségeire vonatko-

zó nézetek jellemzésére a két időpontra külön-külön futtatott faktoranalízis rotálatlan első faktorát használtuk.

*A szabadfoglalkozás mellett és ellene szóló érvek**
1980, 1990

	1963-as		1973-as	
	évjárat			
	1980	1990	1980	1990
<i>Mellette szól:</i>				
ANYAGIAK	.51310	.47043	.57988	.34445
AUTONÓMIA	.79907	.37672	.67976	.37180
HATÉKONYSÁG	.67564	.52849	.43705	.38714
VÁLLALKOZÓKEDV	.54926	.20575	.40778	.42134
MUNKATÁRSÁK	.54902	.55131	.30894	.43912
<i>Ellene szól:</i>				
TŐKEHIÁNY	-.17294	.45065	-.09952	.28836
SAKMAI OK	-.26859	-.01665	-.28249	-.27001
ADÓ	-.19258	.45713	.16127	.60146
NINCS ADOTTSÁGA	-.24604	-.42349	-.48901	-.48904
BIZONYTALANSÁG	-.17502	.02847	-.28666	-.09940
ELVEIVEL ELLENKEZIK	-.10500	-.26936	-.08138	-.31281
saját érték (százalék)	20	15	15	15

* A szabadfoglalkozás mellett és ellene szóló érvek rotálatlan első faktorának faktorsúlyai 1980-ban, illetve 1990-ben

1990-re a szabadfoglalkozással kapcsolatos pozitív indoklások faktorsúlyai csökkentek. A negatív indokok faktorsúlyai 1980-ban — ha kicsik is voltak — negatív előjelűek; azaz a szabadfoglalkozás iránt affinitást mutatók a hátrányokkal nem számoltak (kivéve a fiatalabb évjáratnak a szabályozókkal kapcsolatos fenntartásait). 1990-re a tőkehiányt és a külső feltételeket (például adó, jogszabályok stb.) már komolyan számításba veszik mint a szabadfoglalkozás ellen szóló érveket. 1980-ban a faktoron magas faktorpontot elérők a vállalkozást mint sok előnnyel kecsegtető és hátrányok nélküli perspektívát képzelték el. '90-re, amikor a vállalkozás sokuk számára jól ismert tereppé lett, a realitásoknak már nagyobb szerepet juttattak. E faktorok mint a vállalkozás melletti és elleni érvek összevont mutatói, egyben a szabadfoglalkozás elfogadása-elutasítása dimenzió jó mérőszámainak is bizonyultak, és így alkalmasak arra, hogy segítségükkel e vélekedések változásait is leírjuk:

Akar(t)-e szabadfoglalkozású lenni, és a szabadfoglalkozás mellett, illetve ellen szóló érvek 1980-ban és 1990-ben

	1963-as		1973-as	
	1980	1990	évjárat 1980	1990
sohasem akart	-.46	-.79	-.55	-1.10
régen akart, ma már nem	.43	-.75	.31	-.46
régen nem, de ma igen	-.47	.22	-.56	.03
mindig akart	1.12	.31	.83	.31
megmagyarázott hányad:	49%	19%	45%	18%

*A negatív factorscore-átlagok a szabadfoglalkozás ellen, a pozitívok pedig a mellette szóló érvek túlsúlyát jelentik.

A táblázat jól mutatja, hogy a vállalkozással kapcsolatos pozitív attitűdök mindkét időpontban azoknál erősebbek, akik úgy nyilatkoztak, hogy szívesen lennének vállalkozók; és azok, akik nem akartak vállalkozók lenni, sok negatív indokot vonultattak fel a vállalkozás ellen. A két felvételi időpont között attitűdöt változtatók az érveken is változtattak: akik elálltak a vállalkozás gondolatától, a korábbi pozitívumok helyett negatívumokat, akik az 1980-as elutasítás után 1990-re az igenlést választják, a korábbi negatívumok helyett a vállalkozás pozitívumait emelik ki inkább. Az attitűdök és a hozzájuk tartozó indoklások rendszere tehát konzisztens. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1980-as attitűdök képlekenyebbek a maiaknál, hiszen akkor még nem a realitáshoz, hanem a vágyakhoz fűződtek, ennek ellenére azt a tételt látszanak bizonyítani, hogy „a vállalkozó nem lesz, hanem születik”. Ugyanis akik tíz évvel ezelőtt vonzó perspektívát láttak a vállalkozásokban, azoknak nagy része mára az is lett, és/vagy sokkal pozitívabban ítélik meg a szabadpályát, mint azok, akik '80-ban nem akartak ugyan vállalkozók lenni, de ma nem kötött pályán dolgoznak. Sőt, azok, akik csak kacérkodnak a vállalkozás gondolatával, attól függően látnak több vagy kevesebb pozitívumot a vállalkozásokban, hogy tíz évvel ezelőtt akartak-e vagy sem szabadfoglalkozásúak lenni.

3. A vállalkozói attitűdök és az objektív paraméterek összefüggése

Bár a szabadfoglalkozás iránti vágyakozás 1980-ban a legtöbb mérnök számára pusztán „plátói” maradt, már akkor mutatkozott néhány olyan összefüggés, amely azután 1990-re vált határozottabbá.

A szabadfoglalkozás iránti affinitás már 1990 előtt is hatással volt a mobilitási hajlandóságra és a munkahelyválasztás preferenciáira. A szabadfoglalkozás erőteljes elfogadása és a munkahelyi mobilitás irányultsága, például az ágazat megválasztása,

és kiváltképpen az 1980–1990 közötti munkahelyváltás szoros összefüggést mutat. Kiemelendő, hogy 1980 után olyan új vonások fedezhetők fel a mobilitásban, amelyek a korábbi (1953-tól regisztrált) tendenciákkal ellentétesek. Az ipar 1980 után már befogadó és nem kibocsátó ágazat. Ennek mintegy ellenpontjaként a felsőoktatás és a kutatás többé nem felvevő-megtartó, hanem fogyó ágazat. Ez kétségtelen összefüggést mutat a jövedelmek elemzésénél tapasztaltakkal, azaz az ipar javuló és a költségvetési szervek, különösen a felsőoktatás drasztikusan romló pozíciójával. A két évjárat e közös magatartásán túl eltérést mutat abban, hogy az idősebbek megállapodottabbak, a fiatalabbaknál nagyobbak az ágazatközi mozgások. Ez következhet abból, hogy ők ebben az időszakban voltak abban az életkorban, amikor keresték a „végleges” helyüket.

A munkahely jellege szerinti megoszlásban már 1980-ban is az építőiparban dolgozók mutattak erős affinitást a vállalkozás iránt: akik vonzódtak a szabadfoglalkozáshoz, azoknak egy része igyekezett 1980 előtt is a legális és alegalis (második gazdaságbeli) magánszektorban munkát találni, és ha lehetőség nyílt erre, kiváltották a magántervezői engedélyt. (Jóval kisebb arányban, de a felsőoktatásban dolgozók is éltek ezzel a lehetőséggel). A szabadfoglalkozás iránti vonzódás arra inspirálta kiváltképpen a fiatalabbakat, hogy szándékukat tíz év alatt tette válsákká, és a magántervezői tevékenységen túl más formákat is keressenek: teljes vagy részmunkaidőben átléptek a magánszektorba.

Az ágazatok közötti váltás tehát szektorváltást is jelenthetett: a szektor szerinti megoszlás mindkét időpontban és mindkét kohorsznál szoros kapcsolatot mutat a szabadfoglalkozáshoz fűződő attitűddel.

A szocializmus egyik illúziója volt a „kis cég nagy kockázat, nagy cég kis kockázat” elve. Ennek szellemében irányították a pályakezdő mérnököket a nagy-, sőt mamut-vállalatokhoz. Az említett gazdaságossági szlogen mögött a nagyipart, főként a nehézipart politikai szereppel felruházó ideológiák álltak. Mint ismeretes, mindhiába: a korszerű nagyipar a sok mérnök ellenére sem tudott megteremtődni. Nem kis mértékben ezzel magyarázható, hogy a mérnökök pályájuk során mindvégig a munkahelyi mobilitás kiemelt irányának tekintették a nagyobb cégektől a kisebbek felé törekvést. Ezt a lépést szakmai szempontokkal indokolták, ami valószínűsíti ama feltételezésünk helyességét, hogy a nagyüzemek általában nem tudták jól hasznosítani a mérnöki tudást. Az elmúlt tíz évben elsősorban az 1980-ban még ritkaságnak számító, 1990-re azonban már elterjedtebbé vált kislétszámú cégek — kft, bt, rt, külföldi vegyesvállalatok stb. — felé iparkodtak az erős vállalkozói hajlandósággal rendelkezők. Innen a munkáltatói létszám és a szabadfoglalkozás iránti affinitás összefüggése is. Választásuk indoklásában az anyagiak mellett fontos szerepet kapott a munka hatékonysága és autonómiája, valamint az, hogy maguk választhatják meg munkatársaikat, nincsenek kiszolgáltatva a hozzá nem értő főnököknek és kollégáknak.

Ezeknek az egzisztenciális lépéseknek köszönhetően a szabadfoglalkozással kapcsolatos attitűdök és a jövedelmek között is összefüggés van: összjövedelmüket tekintve a fél- vagy főállású „maszekok” keresnek a legtöbbet.

A magas beosztás és a (hajdani) MSzMP-tagság viszont kifejezetten ellentétes a vállalkozói hajlandósággal. Ugyanez mondható el a kitüntetésekről is: akiknek a munkáját gyakorlta és magas kitüntetésekkel honorálták, igencsak idegenkednek a vállalkozástól. Feltehetően a jól beilleszkedő alkalmazottak jellemzőit érhetjük tetten ezekben az összefüggésekben.

És végül még egy említésre érdemes kapcsolat: az idősebb évjárat „maszekjai” igen komoly innovációs múltat mondhatnak magukénak, élettörténetükkel is illusztrálva, hogy mennyi akadály állt szakmai önmegvalósításuk előtt, s hogy számukra a vállalkozás nem a szerencselovag-jelmez felöltése.

Összegezve: vállalkozó lesz is, meg születik is. Aki nagyon akart, már 1980-ig is, a jogi szabályozók szövevényében eligazodva, és mindenek dacára vállalkozott. Aki akart, de szándéka valamilyen ok miatt nem realizálódhatott, kívárta a relatíve kedvezőbb lehetőségeket. A fiatalabbak már a pályára lépésükkor eredendően vonzódtak a nem-állami szektorhoz és a nyolcvanas években végbement változásokra gyorsabban reagáltak, mint idősebb pályatársaik. Ebben szerepet játszott/játszhatott az idősebb korosztályok „kiszorításos” magatartása, ti. hogy az egyetemekről korábban kikerült korosztályok lefoglalták a „jó” állami állásokat. Annak is van valószínűsége, hogy a fiatalokat már kevésbé szoktatta hozzá (leáldozóban lévén) a „szoros” tervgazdálkodás a (nagy)vállalatok biztos rendelkezéseihez, a monopolhelyezethez, az alacsony kockázathoz.

A nyolcvanas évek végétől a politikai-társadalmi válság elmélyülésével párhuzamosan a jogi-gazdasági mikroklima nem látványos, fokozatos, de gyökeresnek mondható változásai kihívást jelentettek a vállalkozói mentalitásuk számára anélkül, hogy — ekkor még — ellehetetlenítették volna a hagyományos alkalmazotti keretekhez ragaszkodók helyzetét.

4. A vállalkozói attitűd és az egyéb vélemények összefüggése

A két kohorsz — eltérő személyesen megélt történelme miatt — ténylegesen is másként ítélte meg a gazdasági, a társadalmi és a politikai válságot, és ez le is csapódott az alkalmazotti kontra vállalkozói mentalitás szempontjából vizsgálható nézetrendszer eltérő sajátosságaiban.

Elsőként azokat a kérdésköröket vesszük sorra, amelyek mindkét évjáratnál és azonos módon illeszkednek a vállalkozói attitűdökhöz. Itt tehát generáció-független és koherens értékorientációkkal számolhatunk.

Minél elutasítóbb valaki a vállalkozással szemben, annál határozottabban igenli a szocialista tervgazdaságot, aki viszont vonzódik a szabadfoglalkozáshoz, az a vonzalom erősségének megfelelően piacgazdaság-párti. Az általunk alkalmazottinak neve-

zett mentalitásúak, tehát a vállalkozástól idegenkedők mindenekelőtt az ipar fejlesztésének, a népgazdasági tervezés szigorításának, színvonalemelésének, valamint a nagy tapasztalatok és (igen kis előfordulási gyakorisággal ugyan) a politikai megbízhatóság okán a régi vezetógárda pozíciójában maradásának tulajdonítanak jelentőséget. Elvetik ugyanakkor a veszteséges vállalatok megszüntetésének, a szabad bérghazdálkodásnak, a vállalkozások elterjedésének, a világgpiaci árakhoz igazodásnak, egyáltalán a piacgazdálkodásnak a korabeli gazdasági reformban megfogalmazódó követelményeit. Elvetik mint olyanokat, amelyek inflációt, nemkívánatos társadalmi konfliktusokat, a többség érdekeit sértő következményeket indukálnak; véleményük szerint ezek az intézkedések összességében több kárt okozhatnak, mint amennyi hasznot hajtanak. Természetesen a vállalkozáspártiak éppen ellenkezőleg vélekednek. A fenti sarkított nézetek képviselői nem alkotnak két, élesen elkülönülő halmazt a válaszadó mérnökök körében, csupán többé-kevésbé képviselik a piacellenes kontra piacpárti attitűdöt. Ily módon az alkalmazotti mentalitás és piacellenesség, illetve a vállalkozói mentalitás és piacpártiság természetesen nem szinonimák, csupán szoros együtt járásukról beszélhetünk.

A magántulajdonba kerülő termelőeszközök ezredfordulóra becsült magántulajdoni aránya együtt nő a vállalkozói hajlandósággal, tehát a vállalkozói vágyak egyenes arányban állnak a kapitalizálódás várható ütemének becsülésével. Arra a kérdésre, hogy optimális esetben hány százalék legyen a termelőeszközök magántulajdonának aránya az ezredfordulóig, szintén a vállalkozói affinitás függvényében válaszoltak. Minél vonzóbb valaki számára a privatizálódás, annál nagyobb arányú privatizálódást tartott szükségesnek. Érdekes módon a két évfárat nem teljesen azonos módon gondolkodott a becsült jövő kérdésében. Az idősebbek visszafogottabbak, kevésbé optimisták a kapitalizálódás kiterjedését illetően, de a Sollen tekintetében már nincs különbség az évfáratok között. Az optimumot illetően egyik kohorsz átlaga sem éri el az 50 százalékot, tehát a kapitalizálódásnak nemcsak óvatos jövőt jósoltak, de nem is tartották kívánatosnak a termelőeszközök magánosításának túl nagy arányát.

Az imént említett változókból és további három kérdésből (ti. hogyan változik a költségvetésből támogatott veszteséges vállalatok támogatásának aránya a közeljövőben; vállalkozók-e vagy sem a veszteséges vállalatok bezárásával járó feszültségek; valamint a fejlett országokhoz viszonyítva a GDP tekintetében további leszakadásunk, vagy felzárkózásunk várható-e) aggregált jövőkép változó a polgárosodás, modernizálódás perspektívájára vonatkozik. Ez esetben is azt tapasztaltuk, hogy mindkét évfáratnál igen szoros az összefüggés a vállalkozói hajlandóság és a jövőkép között: akiket foglalkoztat a vállalkozás gondolata, reményteljesebbnek látják a kapitalizálódás jövőjét, mint azok, akik elzárkóznak ettől.

Ezzel végére is értünk azoknak a véleményeknek, melyek mindkét évfáratnál egyirányú, ha nem is azonos erősségű összefüggést mutatnak a vállalkozói hajlandósággal. A továbbiakban megkíséreljük felrajzolni, hogy milyen nézetek kísérik egyik és másik kohorszban a szabadfoglalkozásra vonatkozó attitűdöket.

A mérnökökhöz, illetve a társadalom egészéhez viszonyított létrán való önelhelyezés és a szabadfoglalkozás igenlése-elutasítása is összefügg. A fiatalabbak minél vonzóbbnak találják a szabadfoglalkozást, annál magasabbra helyezik magukat a társadalmi létrán. Láttuk, hogy az 1973-ban végzeteknél a társadalomhoz viszonyított létrán való önelhelyezés és az objektív helyzetváltozás összefüggött: a kohorsz az 1980-hoz viszonyított javuló pozícióit a társadalmi létrán történő magasabb önelhelyezéssel „honorálta”. Az idősebbek relatív helyzetromlásként élték meg az elmúlt tíz évet, és ezt a létrán történő gyengébb osztályzattal is kifejezték, ez azonban nem kongruens a vállalkozói affinitással. Ugyanakkor a mérnökökhöz viszonyítva a vállalkozást elutasítóktól a félállású maszekokig haladva érzékelhetően nő a létrán szerzett átlagpontszám, de a jelenleg teljes munkaidőben vállalkozók jóval alacsonyabbra helyezték magukat. Ennek feltehető magyarázata, hogy a kérdésre (ti. egy olyan kvalitású mérnöknek mint Ön, hol kellene elhelyezkednie ezen a képzeletbeli létrán) adandó válasznál az idősebb mérnökök számára a viszonyítási alap az eddigi sikeresség által is igazolt kvalitás, melyhez képest a társadalom leggazdagabbjai érdemtelenül állnak magasabban a jövedelmi hierarchiában. (Ne feledjük, az idősebb kohorsz szabadfoglalkozásúinál magas az innovációban nagy sikereket elérték aránya). Nem zárható ki az a hipotézis sem, hogy elégedetlenek, mert hatvanas éveik felé járván „maszekká” kellett válniuk ahhoz, hogy ezt a jövedelmi nívót elérhessék. Vélhetik, hogy képességeik alapján ilyen életkorban, egy hosszú életpálya vége felé alkalmazottként is megilletné őket a magas jövedelem.

A kérdőív egyik blokkja különböző előre megfogalmazott, a korabeli sajtóban gyakran szereplő szlogenek formájában tudakolta a mérnökök rossz közérzetének okait. Arra kérte a válaszadókat, hogy egyetértésük mértékével fejezzék ki, szerepet játszanak-e ezek a sokat hangoztatott nézetek a mérnökök hangulatában. Ezúttal természetesen csak azokat az itemeket emeljük ki, amelyek szignifikáns összefüggésben állnak a vállalkozói hajlandósággal.

Az idősebbek közérzetét merőben más tényezők befolyásolják, mint a fiatalabbakét. A vállalkozási hajlandóság függvényében az idősebb kohorsznál növekszik a válaszok egyetértésének mértéke mind a „nincs teljesítményérdekeltség a munkában”, mind „a mérnökök főnökei nem képzett emberek” itemek megítélésében. Valószínűleg a jól sikerült beilleszkedés motiválja azokat, akik soha nem, vagy csak feltételeken akartak szabadfoglalkozásúak lenni, ezért számukra ezek nem közérzetrontó tényezők. A vállalkozást pártolóknál azonban éppen a szabadfoglalkozás választásának a legfontosabb indokait képezi a munka autonómiája, hatékonysága, a munkatársak szabad megválasztása stb., így a különböző dimenziókban kifejtett vélemények koherens gondolatrendszerbe illeszkednek.

A fiatalabb évjárat rossz közérzetének alakításában más tényezők kapnak kitüntetett szerepet. Fájlatják, hogy a munkáltatók nem tesznek különbséget egyetemet és főiskolát végzett műszakiak között, hogy nincs a magas szintű képzettségnek kellő társadalmi presztízse, és hogy a műszaki szempontok háttérbe szorulnak a politikaiakhoz képest. Mindhárom vélekedés esetében a vállalkozási hajlandóság függvényé-

ben nő az egyetértés aránya, azaz minél vonzóbbnak tartják a szabadfoglalkozást, annál közérzetrontóbb szerepet tulajdonítanak a fentieknek. Nem alaptalanul, mivel a műszaki főiskolákról kikerült nagy létszámú évfolyamok különösen érzékenyen érintik az 1973-ban végzett kohorsz pályaesélyeit, ezzel együtt a privatizálódási esélyeiket is. A mérnöki munkaerőpiacra berobbant főiskolások mind a munkaköri leírásban, mind a „től-ig” bérhatároknál azonos elbírálás alá esnek az egyetemi diplomát szerzetekkel. Ez is magyarázhatja a válaszdó mérnökök vélekedését a tudás társadalmi presztízsének leértékelődéséről. És végül a műszaki szempontok háttérbe szorulása a politikaiak mögött jól érthető annak fényében, hogy e kohorsz vállalkozói hajlandósága és az MSZMP-tagságuk fordított arányban áll.

Ki mint él, úgy ítél. A mérnöki pálya sikerességének titkát az idősebbeknél a vállalkozó szelleműek a verbális készségben és a külföldi munkavállalásban, kiküldetésben látják.

Ugyanakkor a fiataloknál csak a másodállások, mellékfoglalkozások függenek össze a szabadfoglalkozás iránti affinitással: minél inkább vállalkozó szellemű a válaszdó, annál inkább az a véleménye, hogy az a sikeres mérnök, aki jól helyezkedik a második gazdaságban. Már többször utaltunk arra, hogy a fiatalabb kohorsz egész pályautját végigkísérte a mellékjövedelmek kitüntetett szerepe a megfelelő összjövedelmi nivó elérésében, ennek fényében vélekedéseik nem nélkülözik a realitásokat.

A korabeli válság okait illetően is elkülöníthető a két évjárat gondolkodása a vállalkozói affinitás függvényében. Az idősebbeknél mennél erősebben rokonszenvezik valaki a vállalkozással, annál inkább ért egyet azzal, hogy a válságért a sztálinizmus gyökereinek kiirathatatlanságát és a KGST-tagságot okolhatjuk. Éppen ellentétes irányú ugyanakkor a vállalkozási affinitással az a feltételezés, hogy gazdasági gondjainkat a fejlett tőkés országok magatartása okozza. A fiatalabbaknál — túl azon a már említett érven, hogy a bajok forrása a sztálinizmussal való leszámolás késlekedése — csupán egy olyan item akad, amely összefügg a szabadfoglalkozás iránti hajlandósággal. A 16 elemből álló „válság-lista” végére felvettünk egy, a saját korabeli lelkiállapotunktól sem idegen állítást: az a baj, hogy nem ismerjük a bajok fő okát. Nos a fiatalabb kohorsznál a vállalkozást kisebb-nagyobb mértékben elutasítók maximálisan egyetértettek ezzel, míg a vállalkozásbarátok elhatárolódtak tőle. Mintha ők — már-mint a vállalkozással szimpatizáló fiatalok — ismerni vélték volna a korabeli válság okát, csak éppen nem gondolkodtak egységesen, ki ezt, ki azt látta meghatározónak.

5. Tétova kísérlet a politikai erővonalak rekonstruálására

Az 1989–90-es kérdőív válaszai szinte árasztották a válsághangulatot, a politikai-ideológiai bizonytalanságot. A véleménykérdések összeállításakor magunk sem adtuk jelét váteszi képességnek: mai szemmel nézve semmit nem kérdeztünk, ami a későbbi politikai változások irányait és a vele kapcsolatos attitűdöket mérhette volna, viszont számos kérdés foglalkozott a gazdasági reform, a modernizáció megítélteté-

sével — amolyan reformszocialista kontra ortodox államszocialista, állampárti nézőpontból.

Mégis megkíséreltük rekonstruálni a főbb politikai vonulatokat a válaszokból, kíváncsian arra, hogy a vállalkozói attitűd vonatkozásrendszerében hogyan viselkednek a különböző politikai irányzathoz sorolható mérnökök. Különösen az 1990-es választások után jól körvonalazódó hármas tagolódás, a nemzeti–konzervatív, a liberális és a szocialista–szociáldemokrata irányzat utólag többé-kevésbé kibogozható volt a mérnökök különböző kérdésekkel kapcsolatos véleményeiből.

Metodikailag nem volt problémamentes ez a munka, hiszen eredetileg nem erről szóltak a kérdések. A kérdőív egyik blokkja különböző értékek preferenciáira kérdezett. Az ebben szereplő értékek választása jól elkülöníthetővé tette a liberális kontra szocialista nézeteket vallókat. A nemzeti–konzervatív irányzat képviselőit csak egy másik item-sor válaszaiból sikerült azonosítani, nevezetesen azokat soroltuk ide, akik a társadalmat feszítő problémák közül a magyar nemzetet sújtó tragédiaként élték meg a Fekete Gyula-i víziókat: fogy a magyar (csökken a népesség), fogy a magyar (növekszik az öngyilkosság), senyved a magyar (terjed az alkoholizmus, a kábítószer-rezés, növekszik a bűnözés stb.), továbbá — a konzervatív szemlélet megjelenítőiként — azokat, akik a korabeli válság okai között kiemelkedő jelentőségűnek ítélték a múlt értékeinek szétzilálását. Következésképpen a legvitathatóbb, mert számunkra is a legkevésbé előrejelezhető, a nemzeti–konzervatív vonulat volt. A korabeli ellenzéki vízválasztó — túl a *Beszélő* szellemét tükröző liberális–demokratikus követeléseken — sokkal inkább Bős-Nagymaros és egyáltalán a dunai vízlépcső kérdése volt, mint mondjuk Trianon, a tizenötmillió magyar, a sajátos magyar út, a népnemzeti gondolat, vagy a kárpótlás, az egyházi intézmények visszaadása, a koronás címer kérdése stb. Ily módon nem állíthatunk olyan tételt, miszerint a mérnökök körében nem kristályosodtak ki a ma már jól látható konzervatív–nemzeti–keresztény nézetrendszerek, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy mi nem „mértük” azokat.

A három nézetrendszer bemutatására az alfabetikus sorrend kínálkozik a politikailag legsemmesebbnek.

A liberalizmus skálát a felkínált tizenöt értékből a szabadság, a szuverén gondolkodás és a tolerancia, valamint a társadalmi problémák blokkból a „demokrácia hiánya” itemek; *a nemzeti–konzervatív skálát* a kérdezéskori Magyarország legsúlyosabb problémái közül a népesség csökkenése, az öngyilkosság, az alkoholizmus, a kábítószer terjedése, a bűnözés növekedése, illetve a múlt értékeinek szétzilálódása itemek; *a szocialista–szociáldemokrata skálát* az egyenlőség, az igazságosság, a testvériség (kollektivitás) és a biztonság itemek alkotják.

A liberális skála eloszlása mindkét kohorszban kiegyenlített (nagyjából harmadolódnak a választások a nem-választók, az egy és a több értéket választók

között), de a fiatalabb évjárat körében valamivel nagyobb a liberális értékek népszerűsége (alacsonyabb a teljes elutasítás aránya).

A nemzeti-konzervatív irányultság skálája is egyenletes, viszonylag alacsony a teljes elutasítás (25% alatti), és nem kevés az egynél több értéket említők száma (35% körüli).

Ugyanakkor a szocialista skála „ferde”, a mérnököknek csaknem fele egyáltalán nem rokonszenvezett a szociáldemokrata értékekkel, és alig több mint egytizedük választott egynél több értéket. Bizonyára közrejátszanak ebben metodikai okok is: talán az igazságosságot kivéve nem volt kellő felhívó jellegük a szocialista eszményeket kifejezni hivatott itemeknek. A feltételezett okok sorából nem hagyható ki a korabeli ellenzéki hozzáállás — „bármit inkább, mint a szocializmust” — hatása sem, azaz a létező szocializmusból való kiábrándultság. Továbbá az sem, hogy a hagyományos szociáldemokrata értékeket az ötvenes években a sztálinizmus doktrínája ugyanúgy tűzzel-vassal irtandónak tartotta, mint a keresztény vagy a liberális–polgári eszményeket, és ennek az értékrendnek enyhén szólva nem kedvezett a Kádár-korszak.

A fenti feltételezéseket látszik igazolni a politikai nézetrendszereknek a hajdani MSzMP-tagsággal való kapcsolata. A fiatalabbak között a párttagok aránya kisebb volt, mint az idősebbeknél, amikor azonban a pályán töltött évek szerint, tehát időarányosan vizsgáljuk a párttagságot, a két kohorsz közötti különbség eltűnik. A történelem persze nem engedi meg a „mi lett volna, ha” kérdés feltevését, ezért csupán spekuláció azt feltételezni, hogy ha a nyolcvanas években a létező szocializmus nem rendül meg alapjaiban, az 1973-ban végzett kohorsz is úgy viselkedett volna a párttagság tekintetében, mint ahogyan a pályán töltött megfelelő időben viselkedtek idősebb pályatársaik. Ennek ellenére megkockáztatnánk az a vélekedés, hogy 1990-ig a párttagság inkább volt vizsgálható a mérnök-karrier kötelmeként, mintsem a politikai attitűdök szempontrendszeréből. Annál is inkább, mert a három politikai irányzat és az MSzMP-tagság közötti kapcsolat eléggé sajátos: a liberális beállítottságúak mindkét évjáratban konzisztensen viselkedtek, nem lettek párttagok. A nemzeti-konzervatív irányzat képviselőiről már nem mondható el ugyanez, szép számmal akadnak közöttük párttagok. A legmeglepőbb azonban az, hogy a szocialista eszmék képviselői sem alkotnak nem hogy azonos, de még szignifikánsan érintkező halmazt sem a párttagokkal. Azaz nem mondhatjuk, hogy a két évjárat párttagjai szociáldemokrata értékeket vallottak volna, sem azok, akik a választáskor már mérlegelték a kilépést, vagy ki is léptek az MSzMP-ből, sem azok, akik még hithű pártagnak vallották magukat. Ez visszautal a szocialista nézeteket vallók alacsony arányáról mondottak valószínűségére.

A két évjárat között akadnak említésre érdemes különbségek a politikai értékorientációk rendszerében. Az idősebbek körében a liberális beállítottságúak negatív korrelációt mutatnak mind a nemzeti, mind a szocialista nézeteket vallókkal, ezzel szemben a fiatalabbaknál a liberálisok és a másik két irányzat képviselői között nincs

összefüggés, nem is vonzzák, nem is zárják ki egymást. Ugyancsak eltérő vonás, hogy az idősebbeknél a nemzeti–konzervatív értékeket választók vonzódnak a szocialista értékekhez is, a fiataloknál pedig éppen ellentétes — negatív — összefüggés mutatható ki.

Persze ami a politikai nézetrendszerek rekonstruálásának kísérletét illeti, bár önmagában is érdekes, e helyütt csupán azt szolgálja, hogy teszteljük vele a vállalkozói hajlandóságot.

Azok, akik magas pontszámot érnek el a liberális skálán, mindkét évfáratban erős hajlandóságot mutatnak a vállalkozások iránt. A nemzeti–konzervatív irányzat képviselőinél nincs szignifikáns összefüggés a vállalkozással kapcsolatos változók egyikével sem, és ugyanez mondható el a szocialista értékeket vallókról is. Azaz sem konzekvens elutasítást, sem konzekvens affinitást nem mutatnak e két nézetrendszer alá sorolt mérnökök.

A vállalkozói és a liberális attitűdök sajátos együtt járását jelenti, hogy a liberális értékeket azok fogadják el, akik 1980-ban is szívesen lettek volna szabadfoglalkozásúak, függetlenül attól, hogy mára azok lettek-e vagy sem.

A vállalkozói hajlandóság erőssége és a liberális attitűdök közötti összefüggés valamivel gyengébb a fiatalabb évfáratnál, mint az idősebbeknél. Lényeges egyezést tapasztalhatunk ugyanakkor a két kohorsznál abban, hogy az 1980–1990 közötti véleményváltozás szerint a mindig is vállalkozni akarók és — érdekes módon — a vállalkozásban csatlakoztak, azaz a tíz évvel ezelőtti affinitásukat feladók erőteljesebb liberális beállítottságot mutatnak, mint a vállalkozást mindig elutasítók és a frissen elkötelezettek.

Láttuk, hogy a fiatalabb évfáratban a vállalkozási hajlandóság és az objektív paraméterek jóval markánsabb együtt járása jellemző, mint az idősebbeknél. Azt is megfigyelhettük, hogy, ezzel ellentétben, az idősebbek világszemlélete konzisztensebbnek bizonyult, jobban illeszkedtek a vállalkozói ambíciók az egyéb társadalmi–gazdasági–szociális problémák megítéléséhez, mint a fiatalabbak esetében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a fiatalabbak nézetrendszere pragmatikusabbnak és a válság megítélésében efemernek bizonyult. „Tették, de nem tudták”. A politikai mezőben ugyanakkor mintha jobban eligazodtak volna az idősebbeknél. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gyanakszunk, hogy kérdőívünk bátortalansága, a reform kontra ortodox szocialista, valamint a gyökeres gazdasági átalakulás kontra kis reformocskák és nagyobb tervgazdasági szigor nézőpontja nem találta telibe a fiatalabb évfárat gondolatvilágát, számukra ez a kiindulási alap olyan másságnak bizonyult, amely többé-kevésbé érintetlenül hagyta őket.

Jegyzetek

- ¹ 1989 kora tavaszán küldtük szét először a kérdőíveket, majd nyáron ismételtén megkíséreltük a sürgető felkérést. Az utolsó beérkezési dátum 1989 októbere ugyan, de postai kézhezvételéről lévén szó, 1990 januárjában zártuk le a kérdezést. A visszaküldési arány jóval 50 százalék feletti volt, annak ellenére, hogy a gazdaságban már akkor mutatkozó új szelek, a munkaidőben, vagy azon túli kereseti forrásokért folyó napi küzdelmek elsodorták a kérdezetteket — nem ritkán külföldre. A már visszaküldött kérdőíveknek mintegy két százaléka arról tanúskodott, hogy a munkanélküliség a mérnökök között már akkor sem volt ismeretlen. Statisztikailag a kérdőívek száma elég a feldolgozáshoz, és a két minta összehasonlítása azt mutatta, hogy a reprezentativitás biztosított.
- ² Az „egyéb” ágazatba soroltuk a közlekedésnél, hírközlésnél, kereskedelemben, mezőgazdaságban, vízgazdálkodásban, a pénzügyi területen stb. dolgozókat.
- ³ Mindkét időpontban azonos módon tettük fel a kérdést: *Bizonyára Ön is tudja, hogy a mérnökök között akad szabadfoglalkozású. Ön szívesen önállósodna, szívesen vállalkozna arra, hogy szabadfoglalkozású legyen? Majd: Véleménye szerint milyen indokok szólnak a szabadfoglalkozás mellett, illetve ellene?* A vállalkozással kapcsolatos attitűdök és indoklások rögzítése 1980-ban és 1990-ben azonos módon történt.

Irodalom

- Angelusz Róbert 1988. *Ellentétes nézőpontok. Tudásszociológiai tanulmány a közgazdászok reformgondolkodásáról.* Szociológiai füzetek, 46. Budapest
- Angelusz Róbert—Tardos Róbert 1991. Pártpolitikai mélyrétegek Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve.* Budapest: Ökonomia Alapítvány – Economix Rt, 647–671.
- Bihari Mihály 1991. Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve.* Budapest: Ökonomia Alapítvány – Economix Rt, 33–48.
- Csepeli György—Örkény Antal 1991. *Az alkony.* Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet
- Kornai János 1993. *Útkeresés.* Századvég
- KSH 1981. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv.* Budapest: KSH
- KSH 1991. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv.* Budapest: KSH
- Pataki Ferenc 1991. Rendszerváltás után: Társadalomlélektani terepszemle. In: *Állam és polgár.* Budapest: MTA Politikatudományi Intézet
- Révész András 1978. A mérnöki munka helyzete és szerepe a társadalmi munkamegosztásban. In: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások.* Budapest: Kossuth Kiadó
- Solymosi Zsuzsa—Székely Mária 1986. A mérnökök jövedelmi helyzete. In: *A magyar értelmiség a nyolcvanas években.* Budapest: Kossuth Kiadó
- — 1984. A mérnökökről közhelyek, tények, következtetések. *Társadalmi Szemle*, 2.
- — 1987. Életút és származás. *Szociológia*, 4.
- Szelényi Iván 1989. A magyar polgárosodás esélyei. *Hitel*, 18.
- Ungár András 1986. Objektív és szubjektív inkongruencia a közgazdászoknál. In: *A magyar értelmiség a nyolcvanas években.* Budapest: Kossuth Kiadó